

DOI 10.36074/grail-of-science.19.02.2021.083

# СТИГМАТИЗАЦІЯ В ПРОФІЛАКТИЦІ ЯВИЩА СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В УКРАЇНІ

Товстуха Олеся Миколаївна 

канд. пед. наук, доцент кафедри психології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Україна

**Анотація.** Статтю присвячено актуальній проблемі сьогодення – вивченню стереотипів соціального сирітства в громадській думці сучасних українців і їх впливу на формування ціннісних установок дітей-сиріт набуває особливий інтерес. Розглянуто явище соціального сирітства з точки зору теорії стигматизації Р. Беккера, теорію вторинної девіантності внаслідок таврування Е. Лемерта, соціальної детермінованості Р. Мертонна. Визначено стадії девіантизації особистості внаслідок соціального сирітства, причини появи дітей-сиріт.

**Ключові слова:** соціальне сирітство, стигма, теорія стигматизації, стереотип, девіантність, таврування, соціальна детермінованість

Наслідком соціальних трансформацій які відбуваються сьогодні в українському суспільстві стало зростання асоціальних явищ, одне з яких – соціальне сирітство. Військові дії на сході України, світова пандемія COVID-19 ще більш посиляли його прояви. Пошук ефективних технологій превенції соціального сирітства має надзвичайну значимість. Саме в дитинстві закладаються моральні уявлення, формується характер, життєві принципи, цінності, ідеали, стратегії тощо. Цей процес залежить від того соціокультурного середовища, в якому існує сучасна молодь. Складність соціалізації дітей-сиріт пов'язана з тим, що в соціумі дуже розповсюджене стереотипне мислення щодо соціального сирітства, що впливає на ставлення суспільства до таких дітей і дітей до суспільства. Сучасний світ відрізняється зростанням впливу соціокультурного складової на існуючу реальність, що актуалізує і ускладнює дослідження соціального сирітства саме як соціокультурного явища.

Теоретичною основою вивчення соціального сирітства як соціокультурної стигми є концепції відчуження та стигматизації.

Поняття «відчуження» розглядається в роботах таких класичних філософів як Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо, Л. Фейєрбах. Поняття соціокультурної стигми як ярлика нетиповості розроблено П. Бергером, Е. Лемертом, Т. Лукманом. Становище дітей в суспільстві (їх соціальний статус, взаємодія з батьками), розглядалися в роботах Ю. Бека, П. Бюхнера, Д. Ельконіна, Н. Постмен. Взаємозв'язок девіації і соціокультурної ситуації в суспільстві обґрунтовано в роботах Е. Дюркгейма, Р. Мертонна. Соціальні та психологічні особливості розвитку дітей-сиріт описані в роботах О. Безпалько, Н. Іванової, Л. Кальченко, А. Капської, Н. Краснової,

Н. Толстих, С. Харченко.

У тлумачному словнику С. Ожегова сирітство розглядається з соціально-психологічної точки зору – як «стан сироти, самотність» [8, с. 719]. О. Бессчетнова, посилаючись на визначення М. Гулиної в Словнику-довіднику соціального працівника [4], трактує сирітство як «соціальне поняття, яке є визначенням становища дітей-сиріт, «сирота» – це дитина яка тимчасово або постійно знаходиться поза сімейним оточенням, а також дитина, яка з певних причин, не може залишатися в такому оточенні, і має право на захист і допомогу з боку держави» [2, с. 34].

У словнику-довіднику з соціальної роботи під редакцією В. Філоненко поняття «сирітство» розглядається як стан дітей-сиріт, а «сирота» визначається як дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, або яка в її власних інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий державний захист і допомогу [9].

На думку М. Галагузової, соціальний сирота – це дитина, що має біологічних батьків, які з яких-небудь причин, не піклуються про неї, не займаються її вихованням, в зв'язку з чим, турботу про дітей змушені брати на себе суспільство і держава [3, с. 192].

На думку Є. Агапової, сирота – це «дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, або яка в її власних інтересах не може залишатися в такому оточенні». Таке розуміння «сироти» вже відразу містить вказівку на соціальний характер даного явища і не потребує доповнення прикметником «соціальний» [1, с. 237].

Нажаль, у нашому соціумі сформувався формально-байдужий стигмат соціального сирітства, який сприяє формуванню пасивності і дезадаптивності у дітей-сиріт, виховує в них інертну життєву стратегію виживання, однією з головних причин є низький рівень соціальної культури населення, яке не зважаючи на те, що віком уже 2021 рік, вважають, що соціальне сирітство, виключно, проблема держави, і місце таким дітям в спеціалізованих установах.

Сформована система виховання в державних установах для дітей-сиріт (будинки дитини, дитячі будинки, будинки дитинства, школи-інтернати) об'єктивно знаходиться в протиріччі з потребами ідентифікації особистості, з гарантованим кожній дитині праві на сім'ю, це перешкоджає подальшому життєвому визначенню дітей, позбавлених батьківського тепла і опіки, ускладнюючи подальшу соціальну адаптацію випускників цих закладів.

Не вдаючись до аналізу різноманітних течій і теорій, що пояснюють різні соціальні феномени, зазначимо, що цікавою з урахуванням проблеми нашого дослідження є теорія стигматизації, яку розробляли Р. Беккер, Е. Лемерт, Р. Мертон. Ідея теорії стигматизації («навішування ярликів», «таврування»), запропонована Р. Беккером, дає широкий діапазон для пояснення природи та причин сирітства як соціальної девіації. Згідно з нею, девіант – це той, кому прикріпили відповідний ярлик, а девіантна поведінка є результатом позначення його як такого. Виходячи з цього, соціальне сирітство оточуючі сприймають як відхилення від норми, «неформальність», яка вимагає «лікування» або ізоляції (тобто соціального виключення) [5].

Стигмат як синонім нетиповості є результатом суспільного визнання

існування в соціумі індивідів, відмінних від більшості, які не відповідають існуючим нормам. Характер стигми (активно-зацікавлений, формально-байдужий і негативний) має великий соціокультурний потенціал і може впливати на своїх носіїв незалежно від їх бажання, формуючи ставлення соціуму до стигматизованої групи. Але, давно відомо, що від того, наскільки молоді люди, які мають статус соціальних сиріт, будуть інтегровані в соціум, залежить не тільки їхнє майбутнє, а й стабільність самого суспільства, якісні характеристики майбутніх поколінь.

Розвиваючи погляди колеги, Е. Лемерт увів поняття вторинної девіантності, яка розвивається після таврування як реакція на нього [5]. Згідно з твердженням Е. Лемерта, формування девіантизації поведінки проходить у його розвитку вісім стадій, які представлено в табл. 1.

Таблиця 1

**Стадії девіантизації особистості внаслідок соціального сирітства  
(за теорією стигматизації)**

Стадії девіантизації	Причини сирітства
Первинна девіація	Сімейне неблагополуччя
Санкція за первинну девіацію	Попередження, відвідування сім'ї соціальним педагогом, дільничним інспектором, співробітниками соціальних служб.
Наступна первинна девіація	Адміністративне стягнення (штраф).
Більш серйозна санкція і відчуження	Постановка на облік у соціальні служби сімей „групи ризику“.
Чергова первинна девіація з почуттям образи на тих, хто карає	Вилучення дитини з родини внаслідок її неблагополуччя.
Офіційна стигматизація девіанта	Позбавлення батьків батьківських прав, офіційне визнання їх неспроможними у вихованні дітей
Посилення девіантної поведінки як реакція на стигматизацію і покарання	Посилення сімейного неблагополуччя, що виражено в збільшенні споживання алкоголю, наркотичних речовин, зростання асоціальної поведінки.
Остаточне ухвалення статусу девіанта	Погіршення взаємин суспільства й особистості, перешкода в активній реалізації конституційних прав і свобод.

Отже, теорія стигматизації дозволяє побачити процес формування ставлення суспільства до індивідуальних відхилень, зокрема до соціального сирітства. Замість проведення профілактичної роботи, надання допомоги сім'ї у важкій життєвій ситуації, суспільство вживає репресивні заходи, які сприяють посиленню девіантної поведінки батьків, зниженню їхньої мотивації протистояти суспільній системі, а відсутність соціальної та юридичної допомоги, посилення стигми у зв'язку з позбавленням батьківських прав, не дозволяє батькам відновити їхні права в майбутньому, повернути дітей у сім'ю. Як наслідок, родина руйнується, діти опиняються в умовах інтернатної системи, батьки ще більше деградують, а держава отримує ще одного вихованця (соціальну сироту).

Звичайно ж, соціальне сирітство – це не специфіка нашого часу. Будь-які

відхилення мають свій постійний відсоток і стабільність, навіть у найбільш благополучних країнах. Водночас такий масштаб і відсутність будь-яких чітких перспектив вирішення проблеми – це дійсно особливість наших днів.

У 1938 році Р. Мертон опублікував статтю „Соціальна структура та аномія” [7], одна з головних ідей якої полягала в тому, що основною причиною соціальних відхилень (а саме так ми розуміємо соціальне сирітство) є протиріччя між цілями, на які суспільство орієнтує людей, і можливостями їх реалізації за встановленими суспільством правилами.

Відповідно до концепції Р. Мертона, соціальне сирітство – це своєрідна відповідь дітей на умови навколишнього середовища. Дитячу бездоглядність він розглядає як наслідок нормального реагування дитини на конкретну ситуацію, у якій вона опинилась. „Наше головне завдання, – писав Р. Мертон, – полягає в тому, щоб зрозуміти, як соціальна структура спонукає деяких членів суспільства до не відповідної суспільним правилам і нормам поведінки” [7]. Наприклад, бажання родичів дітей-сиріт забезпечити дітей державними соціальними гарантіями та пільгами не дозволяє їм їх усиновляти, оскільки внаслідок усиновлення діти втрачать пільги „сироти”: безкоштовне навчання в середніх і вищих навчальних закладах, можливість отримати житло й багато інших, якими діти в біологічних сім'ях не забезпечені.

З. Жаназарова аналізує ситуацію з положенням категорії дітей, для яких вулиця стала будинком. Авторка вважає феномен вуличних дітей симптомом надзвичайного соціального неблагополуччя суспільства [6, с. 46-49]. Мова йде не тільки про дітей, які отримали статус «сирота», але і не мають його, хоча і обділені батьківською опікою.

На основі вищевикладеного матеріалу, емпіричними індикаторами змісту стигми соціального сирітства в сучасному соціумі є стереотипи уявлення цього явища в засобах масової інформації, найбільш поширеними з яких є: сирітство – це деструктивне явище в суспільстві, сироти – це незахищена соціальна група, більшість сиріт – це майбутні девіанти; допомога сиротам – це прояв милосердя; ті, хто всиновлює сиріт – це багаті і гідні люди, що відповідає формально-байдужому відношенню (стигмат). Формально-байдужий стигмат соціального сирітства сприяє формуванню в дітей-сиріт пасивності і неадаптивності, що виражаються у відсутності установок на певні способи досягнення поставлених цілей, а також орієнтації на життєву стратегію пристосування або відмови, яка передбачає визнання безвиході своєї життєвої ситуації та неможливість її змінити або пасивне пристосування до неї.

Зміна формально-байдужого характеру стигми соціального сирітства на активно-зацікавлений є важливим засобом подолання цього явища, основними механізмами якого повинні стати: оптимізація морально-етичного виховання в суспільстві; інтеграція дітей-сиріт в соціокультурний простір соціуму; більш об'єктивне інформування суспільства про цю проблему за допомогою ЗМІ.

Отже, розглядаючи проблему соціального сирітства в контексті деяких підходів (теорії стигматизації (навішування ярликів) Р. Беккера, вторинної девіантності внаслідок таврування Е. Лемерта, соціальної детермінованості Р. Мертона)), ми дійшли висновку, що загострення проблеми соціального

сирітства значною мірою зумовлене деморалізацією цінностей всього суспільства в умовах швидких соціальних змін. Зокрема, масовість цього соціального явища може бути пояснена деградацією сімейних цінностей, коли дитина перестає бути надцінністю в сім'ї.

**Список використаних джерел:**

- [1] Агапова, Е.П. (Ред.). (2009). *Социальная работа в поисках и ответах*. Ростов-на-Дону: Центр универсальной полиграфии
- [2] Бессчетнова, О. В. (2014) *Проблема сиротства в современном российском обществе: институциональные аспекты* (дисс. ... д-ра социол. наук). Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург. Россия.
- [3] Галагузова М.А., Беляева М.А., Галагузова Ю. Н., Дорохова Т. С., Ларионова И. А., & Молчанова Н. В. (2016). *Социальная педагогика*. Москва: ИНФРА-М
- [4] Гулина, М. А. (2008). *Словарь-справочник по социальной работе*. Санкт-Петербург: Питер.
- [5] Дахин, А. Н. (2002). Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и ... неопределенность. *Школьные технологи*, (2), 62-67.
- [6] Жаназарова, З. Ж. (2013). Положение беспризорников в современном обществе: социологический портрет. *Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа*, (51), 46-49.
- [7] Мертон, Р. К. (1992). Социальная структура и аномия. *Социологические исследования*, (2), 118-124.
- [8] Ожегов, С. И. & Шведова, Н. Ю. (2008). *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений*. Москва: ООО «А ТЕМП».
- [9] Филоненко В.И. (Ред.). (2008). *Социальная работа: словарь-справочник*. Москва: Контур.